

De reliekschat van Harlindis en Relindis uit Aldeneik herbekeken

Mark Van Strydonck & Jeroen Reyniers

Onder ruime persbelangstelling en in aanwezigheid van Monseigneur Patrick Hoogmartens, bisschop van Hasselt, werden op 24 augustus 2016 verschillende reliekhouders van de heiligen Relindis en Harlindis in de Sint-Catharinakerk van Maaseik plechtig geopend voor onderzoek (afb. 1). Het ging daarbij om twee reliekschrijnen uit de 17de eeuw, twee armreliken alsook een klein zilveren reliekhouders (afb. 2). Dit project werd door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) geleid en kaderde binnen het langlopend project van het radiokoolstoflaboratorium over ‘lokale heiligen’ (circa 1990-2020).¹

Afb. 1: Opening van de reliekschrijnen onder ruime persbelangstelling. © KIK-IRPA, Brussel, fotonummer X102911

Afb. 2: Het bot in de kleine zilveren relikhouder werd gedateerd tussen 670 AD en 870 AD.
© KIK-IRPA, Brussel, fotonummer X102857

Hierbij werd er gedurende twee dagen de inhoud van de relikhouders zorgvuldig gefotografeerd (afb. 3) en werd elk relik bestudeerd door een team van wetenschappers.² In dit project werden de schrijnen niet bekeken vanuit een religieus of een (kunst)historisch perspectief maar werden ze bestudeerd vanuit een archeologische invalshoek. Met behulp van natuurwetenschappelijk onderzoek werd getracht informatie te bekomen over de materialen in de schrijnen, hun herkomst en de evolutie doorheen de tijd.

De resultaten van het onderzoek werden nadien gepubliceerd, maar de conclusies beperkten zich toen voornamelijk tot de materiaaltechnische interpretatie van de vondsten.³ Ondertussen zijn er nieuwe gegevens beschikbaar dankzij de opgraving in de Sint-Annakerk van Aldeneik.⁴ De relikken van deze heiligen stonden immers eeuwenlang in die kerk opgesteld. Dat maakt het nu mogelijk om de gegevens te plaatsen binnen een geschiedkundige interpretatie. Bij de uitwerking hiervan wordt ook de vergelijking gemaakt met resultaten uit andere relikonderzoeken in België waardoor parallellen aan het licht komen.

1. Wie waren Harlindis en Relindis?

Het leven van de heilige Harlindis en Relindis wordt beschreven in hun *vita* of levensbeschrijving. Het originele manuscript zou pas een eeuw na het overlijden van de twee zussen opgetekend zijn en was gebaseerd op een mondelinge overlevering. Deze originele tekst is echter verloren gegaan en de thans beschikbare versie dateert van bijna 800 jaar na de feiten. De uit Venray afkomstige Bollandist Godefridus Henschenius (1601-1681) publiceerde in 1668 de levensbeschrijving van beide dames in de 'Acta Sanctorum'.⁵ Voor zijn kritische tekstuitgave baseerde hij zich op drie manuscripten, namelijk op de verloren gegane *vita*, een tekst uit het Rood Klooster of Rooklooster van Oudergem en een manuscript uit het augustijnenklooster van Corsendonk.

Volgens de levensbeschrijving van beide heiligen was Adalhardus, heer van Geistingen (nu een deel van de gemeente Kinrooi), een Frankische edelman die in het laatste kwart van de 7de eeuw door de Heilige Lambertus werd bekeerd.⁶ Adalhardus en zijn vrouw Grinuara hadden twee dochters: Harlindis en Relindis. Grinuara liet haar beide dochters door voedsters grootbrengen zoals dat in hogere kringen gebruikelijk was. De ouders stuurden hun twee kinderen

al op jonge leeftijd naar een klooster in Valenciennes, waar ze hun religieuze opvoeding kregen. Naast lezen en schrijven werden ze ook bedreven in het spinnen en weven. Mogelijk gaat het hier om het benedictijnenklooster dat door koning Theuderic III (654-691) of door Pepijn van Herstal (635-714) in het jaar 680 of 690 gesticht werd. Terug thuis uitten ze de wens om als geestelijken (gesluierten) door het leven te gaan. Daarop besloten hun ouders om een houten kerkje te bouwen. Dit zou gebeurd zijn tussen de jaren 719 en 721. Adalhardus en Grinuara bouwden eveneens een klooster voor hun dochters in een eikenbos met een bron en dichtbij de Maas, in het huidige Aldeneik. Zelf zullen ze op latere leeftijd ook in het klooster onderdak vinden.

Afb. 3: Relieschrijnen worden meestal slechts voor een korte periode geopend. Het is dan ook belangrijk om de inhoud van de schrijnen zo gedetailleerd mogelijke te beschrijven en te fotograferen. Jean-Luc Elias (KIK) fotografeert hier enkele van de kleinere relikhouders. Foto Mark Van Strydonck

Op een verder niet nader gekend tijdstip kregen beide zussen het gezelschap van twaalf andere vrome vrouwen, met wie ze de eerste geloofsgemeenschap vormden van het benedictinessenklooster in Aldeneik. Na het overlijden van hun ouders werden de kloostergebouwen geërfd door Harlindis en Relindis die respectievelijk door de aartsbisschoppen Willibrord en Bonifatius tot abdisen waren gewijd. Alain Dierkens, professor emeritus aan de Université libre de Bruxelles (ULB), merkt op dat het tegelijkertijd wijden van de twee zussen tot abdis van hetzelfde klooster en dit door twee verschillende bisschoppen niet in overeenstemming is met de regel van Sint-Benedictus.⁷ Dierkens neemt aan dat de auteur van de *vita* de historische chronologie heeft gecomprimeerd. Het zou zeker logischer zijn geweest als Harlindis eerst werd ingewijd, door Willibrord. Als dat zo is, moet dit vóór 739, het jaar van Willibrords dood, zijn geweest. Na het overlijden van Harlindis werd Relindis door Bonifatius tot abdis van het klooster gewijd. Dit moet hebben plaatsgevonden vóór 754, het jaar van Bonifatius' overlijden. Voorzichtigheid is hier echter geboden want voor deze hypothese is er niet echt een solide wetenschappelijke basis.

Harlindis overleed als eerste op 12 oktober. De *vita* vermeldt echter geen jaartal. Relindis stierf op zeer hoge ouderdom op 8 februari, eveneens zonder vermelding van een jaartal. Sommige onderzoekers menen dat de overlijdens in 753 en 777 plaatsvonden, maar daar is evenmin historisch bewijs voor.⁸

De eerste aanwijzingen voor de verering van beide heiligen gaan terug tot de negende eeuw. Belangrijk te vermelden is ook dat abdis Ava zich genoodzaakt zag om rond 870 de houten Merovingische kerk te vervangen door een nieuw stenen gebouw, omdat deze in een zeer slechte staat verkeerde. Na de voltooiing van de Karolingische kerk werden de relieken van beide heiligen door bisschop Francon van Luik (855/6-901) ceremonieel achter het altaar van de Onbevleete Maagd Maria in de nieuwe kerk geplaatst, waar ze vanaf dan vereerd werden. Veel later in 1571 verhuisde het kapittel van Aldeneik naar Maaseik wegens de onveilige situatie die veroorzaakt werd door de beeldenstorm van de calvinisten. De kerkschatten waaronder de Codex Eycensis, textilia en de relieken van Harlindis en Relindis kregen toen een nieuw onderkomen in de Sint-Catharinakerk van Maaseik.

2. De schrijnen van Harlindis en Relindis en hun complexe inhoud

Tot grote verbazing van de onderzoekers tijdens de opening van de reliekkisten was het kleine reliekschrijn, dat in 1660 geschonken werd door de broers Jacob en Willem Croll, kanunniken te Maaseik, helemaal leeg. Alle relieken zaten verpakt in plastic diepvrieszakjes, gepropt in het grote schrijn dat geschonken werd door de notabele Willem Borman de Grathem en zijn vrouw Elisabeth Puyneck in 1652.⁹ Wanneer deze zakjes zijn toegevoegd, moet gezocht worden in de recente geschiedenis. Er zijn twee onofficiële openingen van de schrijnen gekend, namelijk in 1966 en in 1988. De eerste maal wegens een behandeling tegen houtmemel, een tweede maal voor een gedeeltelijke inventaris van het

aanwezige textiel.¹⁰ Op basis van de datering van de merknaam van de plastic zakjes, komt enkel de tweede opening in aanmerking.

In de plastic zakken bevonden zich stoffen zakken en een achttiende-eeuws geborduurd beursje met botten, verbrande botten, kleine objecten, gruis en zand (afb. 4).¹¹ De verschillende stoffen recipiënten waarin de relikven zich nu bevinden zijn zeker niet het originele verpakkingsmateriaal. Daarvoor zijn ze te goed bewaard en te modern. De verdeling van het materiaal over de verschillende zakken lijkt ook op een willekeurige basis gebeurd te zijn, alhoewel de verbrande botten zich voornamelijk in dezelfde zak bevinden en in één armreliexhouder. Dit kan aangetoond worden omdat bij elkaar horende botfragmenten in verschillende zakken werden teruggevonden. Op een bepaald moment is dus zo goed als al het materiaal door elkaar gehaspeld.

Het botmateriaal is zeer sterk gefragmenteerd wat erop wijst dat het vrij hardhandig is aangepakt. Er zijn voorlopig geen aanknopingspunten om vast te stellen wanneer dit gebeurd is, in recente tijden, vroeger of tijdens de recuperatie van de botten uit hun begravingcontext. De hoge fragmentatie geldt zowel voor de niet verbrande als voor de verbrande

Afb. 4: Versierd achttiende-eeuws beursje met de inhoud ervan. © KIK-IRPA, Brussel, fotonummer X102936

botten, maar dat heeft waarschijnlijk een andere oorsprong.

Het verbrand botmateriaal is verkoold bij een relatieve lage temperatuur, de beenderen zijn niet geïncinereerd. Incineratie is een verbranding op hoge temperatuur waardoor alle organische koolstof weggebrand wordt.¹² Het gaat dus niet om een crematieritueel zoals in de Merovingische periode wel vaker voorkwam, maar om een onopzettelijke verbranding waarschijnlijk bij een uitslaande brand, mogelijk van een gebouw. De skeletresten - of misschien zelfs het volledige lichaam - moeten op dat moment bovengronds of in een crypte bewaard zijn geweest, want indien de overblijfselen in de grond waren begraven had een brand nooit de botten kunnen verkolen. Dit komt verbazingwekkend goed overeen met wat er in het levensverhaal beschreven wordt. Daar staat namelijk dat na de dood van Harlindis haar stoffelijk overschot in een sarcofaag werd gelegd. Maar omdat Relindis niet kon verdragen dat aarde de sarcofaag van haar zuster zou bedekken, liet ze die op zuivere grond plaatsen, enkel bedekt met een linnen doek. Anderzijds is het dan weer zo dat er in de *vita* met geen woord over een brand wordt gerept. Deze levensbeschrijving vermeldt enkel dat de oude Merovingische kerk verrot en in elkaar gevallen was. Na de brand moet

Afb. 5: Caroline Polet, Mark Van Strydonck en Marco Bonafini onderzoeken de inhoud van de zak met de verbrande botten, de pruimpitten, de geitenkeutels en de naaldkoker. © KIK-IRPA, Brussel, fotonummer X102974

de site er, zoals verder zal blijken, voor een onbepaalde tijd verlaten hebben bijgelegen alvorens de verkoolde botten en de artefacten zijn gerecupereerd. Dit is de enige mogelijke verklaring voor de aanwezigheid van niet verbrande geitenkeutels en pruimpitten tussen het materiaal. De site moet dus een tijdje open gelegen hebben.

Alhoewel het bewaren van de reliekschat in volledig gesloten plastic zakken gedurende meer dan 25 jaar niet te verantwoorden is, hebben de relieken gelukkig geen zichtbare schade opgelopen. Tot op heden bestaat er echter geen conservatieprotocol voor de behandeling van zeer complexe objecten zoals reliekschrijnen, zonder aan de integriteit van het object te raken. Op aanraden van de cel preventieve conservatie van het KIK werden alle objecten in Maaseik verpakt in een synthetisch materiaal gemaakt van non-woven polyethyleen vezels van hoge dichtheid vooraleer ze teruggeplaatst werden in de schrijnen.¹³

Dit voorbeeld toont aan dat een goede conservatie van relieken zelden voorkomt. Het bewaren van de relieken is meestal de verantwoordelijkheid van de kerkfabriek of de lokale pastoor, mensen die niet opgeleid zijn in conservatietechnieken. Dit zijn steeds complexe objecten waar de nodige tijd, aandacht en samenwerking voor nodig is. Vaak zijn hier echter geen budgetten voor beschikbaar. Het komt zelfs voor dat er na het openen van het schrijn, alles eruit gehaald wordt, de inhoud goed wordt gestofzuigd, het textiel wordt gereinigd of gewassen en zondermeer terug in het schrijn wordt gestopt.¹⁴ Een goede conservatie is echter zeer belangrijk, niet enkel voor de gelovigen, maar ook omdat reliekschatten belangrijk zijn voor de studie van de vroege middeleeuwen.

3. Natuurwetenschappelijk onderzoek op de materialen

3.1 Fysisch-antropologisch onderzoek

Caroline Polet, fysisch-antropologe bij het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen (KBIN), onderzocht het botmateriaal (afb. 5 en 6) en heeft aangetoond dat het schrijn resten van minstens zes individuen bevat. Het gaat om verbrande botten van twee volwassenen individuen, onverbrande beenderen van twee volwassenen verspreid over verschillende zakken en onverbrande botten van twee onvolwassen individuen eveneens verdeeld over verschillende containers.

Het minimum aantal individuen kan bepaald worden indien eenzelfde bot, bijvoorbeeld het linkerscheenbeen, meerdere keren voorkomt. De fysisch-antropoloog weet zo dat er skeletresten van meerdere individuen in het schrijn aanwezig zijn. Deze telling geeft slechts het minimum aantal individuen weer. In werkelijkheid kunnen er skeletresten van veel meer personen aanwezig zijn als het gaat om onvolledige skeletten, zoals hier het geval is. Er werden geen pathologieën of anatomische bijzonderheden gevonden.¹⁵

Afb. 6: Botmateriaal uit een van de zakken. © KIK-IRPA, Brussel, fotonummer X103002

De inhoud van de reliekhouders is niet in overeenstemming met hun beschrijving. Het grote reliekschrijn bevatte niet alleen skeletresten van volwassen individuen maar ook van een adolescent. Volgens de in 1472 opgestelde inventaris bevat het bovenste compartiment van de rechterarmreliëhouder (afb. 7) het opperarmbeen van de heilige Harlindis met daarop nog een stukje huid aanwezig. Fysisch-antropologisch onderzoek toonde echter aan dat het gaat om het linkerscheenbeen van een kind van 8 tot 10 jaar oud. Het kleinste compartiment bevat een fragment van een volwassen linkerbovenkaak. Tandslijtage duidt op een leeftijd van tussen de 30 en de 35 jaar. Volgens een inventaris uit 1710 bevat de linkerarmreliëhouder (afb. 8), met de verbrande botfragmenten, ribben van de heilige maagden en van Sint-Christoffel. Het grootste compartiment bevatte echter drie fragmenten van een verbrand scheenbeen van een volwassene, het kleinste twee fragmenten van een volwassen schedel.

De kleine zilveren reliekhouders (afb. 2), geschonken aan de “Vrouwen van Bethanië” (1930), bevat een voorhoofdsbeen dat wordt toegeschreven aan de heilige Relindis. Het bot is vermoedelijk van een volwassen vrouw.

3.2 Radiokoolstofdateringsonderzoek

In totaal werden 21 stalen geselecteerd om nadien in het radiokoolstofdateringslaboratorium van het KIK in Brussel geanalyseerd te worden.¹⁶ Dat is veel, maar toch slechts een kleine fractie van het aantal aanwezige stukken en dit wegens de hoge fragmentatiegraad van het materiaal.

3.2.1 Romeinse en Laat-Romeinse botten

Een reeks van zes dateringen op botmateriaal uit de verschillende reliekhouders situeert zich in de Romeinse tot laat-Romeinse periode. Het betreft een bekkenbeen, het frontaal bot van een schedel, de linkerkant van een bovenkaak met twee premolaren en twee kiezen gevonden in het onderste compartiment van het rechterarmrelikschrijn, een schedelfragment, een fragment van een onderkaak en een fragment van het linkeropperarmbeen van

Afb. 7: De rechterarmreliëhouder. Het stukje huid op het scheenbeen werd gedateerd tussen 690 AD en 890 AD, met de grootste waarschijnlijkheid tussen 760 en 890 AD. © KIK-IRPA, Brussel, fotonummer X102878

Afb. 8: De linkerarmreliëhouder. De botten in het onderste compartiment zijn gedateerd tussen 540 AD en 650 AD. © KIK-IRPA, Brussel, fotonummer X102879

een adolescent. Al deze botten zijn uitstekend bewaard gebleven. Ze vormen een statistisch coherente reeks waarna een hiaat volgt van circa twee eeuwen met de volgende reeks, de Merovingische dateringen. De aanwezigheid van een Romeins bot in een middeleeuwse context is niet vreemd. Iets gelijkaardigs werd vastgesteld bij voorgaand onderzoek naar de relieken van onder meer de Heilige Ermelindis van Meldert (gedateerd 605-670 AD), maar zes is uitzonderlijk veel.¹⁷ Het kunnen er ook nog meer zijn want niet alle beenderen zijn gedateerd. Alhoewel het hier gaat om de oudste botten uit het schrijn is hun toevoeging naar alle waarschijnlijkheid van een veel latere datum en dient ze geplaatst te worden in het kader van de diaspora van de beenderen toegeschreven aan de 11.000 maagden.¹⁸ In de reliekeninventaris van 16 november 1647 wordt melding gemaakt van een houten beeld met de schedel van een van de 11.000 maagden.¹⁹ Ook in het schrijn is materiaal aanwezig dat verwijst naar deze heiligen. Textielexperte Fanny Van Cleven (KIK), die de leiding nam om het textiel tijdens de plechtige opening te bestuderen, vond een fragment van roze zijde. Op basis van zijn eigenschappen kan het gerelateerd worden aan de textielfragmenten die rond de schedel met inventarisnummer 39 voorkomen uit de reliekschat van

Afb. 9: Een van de Siegburg drinkbekers die aangetroffen werd in het reliekschrijn. © KIK-IRPA, Brussel, fotonummer X102945

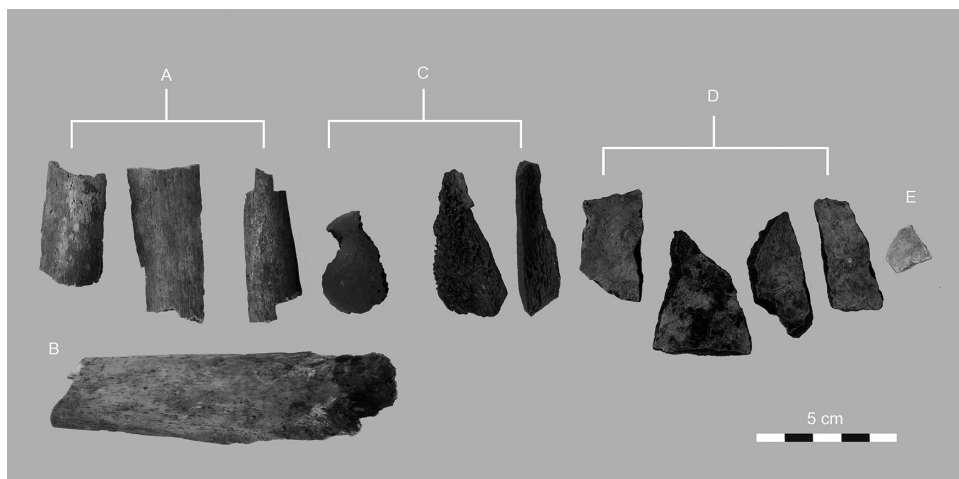
de 11.000 maagden van de abdij van Herkenrode.²⁰ Ook de radiokoolstofdateringen op de textielfragmenten uit beide reliekschatten zijn statisch vergelijkbaar en plaatsen het textiel in de 14de eeuw. Dit wil echter niet zeggen dat de toevoeging dan heeft plaats gevonden. De fragmenten die de relieken omzwachtelen zijn dikwijls restanten van prestigieuze weefsels en ornamenten die hergebruikt werden nadat ze niet meer geschikt waren voor hun oorspronkelijk doel, waarschijnlijk wegens slijtage. Bij de reliekschat van Herkenrode is aangetoond dat de textielfragmenten in een veel recentere periode werden aangebracht dan dat de ouderdom van de fragmenten aangeeft. Het is dus vrij waarschijnlijk dat de Romeinse botten afkomstig zijn uit het gigantische beenderpakket toegeschreven aan de 11.000 maagden en dat hun toevoeging van een veel latere datum is, maar alleszins van voor 1647.²¹ Dat er latere toevoegingen geweest zijn wordt ook aangetoond door de aanwezigheid van twee zakken met Siegburg aardewerk dat gedateerd wordt van de vroege 14de tot de 16de eeuw (afb. 9).

3.2.2 Niet verbrande botten uit de middeleeuwen

Vier dateringen op niet-verbrand bot en één datering op een fragment van een Friese mantel²² (afb. 10) zijn te plaatsen in de Merovingisch-Karolingische periode. Drie dateringen

Afb. 10: Paars weefsselfragment met keperstructuur vermoedelijk van een Friese mantel (760-900AD). © KIK-IRPA, Brussel, fotonummer X102977

Afb. 11: Enkele botfragmenten uit de zak met de verbrande beenderen. Een kleine minderheid van de botten is niet verbrand (A); de overgrote meerderheid is verbrand bij een temperatuur lager dan 400°C (C, D); een enkel bot is verbrand bij een hoge temperatuur tot 750°C (E). Onderaan een bot dat enkel aan de rechterzijde aangetast is door de brand (B). © KIK-IRPA, Brussel, fotonummer X102998

Afb. 12: Benen naaldenkoker met cirkelvormige versieringen. © KIK-IRPA, Brussel, fotonummer X102971

daarvan werden uitgevoerd op de huid en het botmateriaal van onvolwassen personen en één datering op een voorhoofdsbeen opgeborgen in een klein zilveren relikeschrijn dat werd geschonken aan de “Vrouwen van Bethanië” (afb. 2). Daarnaast werd ook één bot gedateerd in de volle middeleeuwen. Dit alles wijst duidelijk op de aanwezigheid van latere aanvullingen. Historische documenten vermelden trouwens de toevoeging van botmateriaal toegeschreven aan andere heiligen. In een archiefstuk van 1388 is er sprake van een relikwie van de heilige Bartholomeus en van de heilige Laurentius.²³ Daarnaast waren er nog verschillende andere relikwieën in de kist, maar die konden niet worden geïdentificeerd omdat de bijhorende *schedulae* (identificatielabels) ontbraken. Het is best mogelijk dat deze toevoeging het gevolg is van het verschijnen van de oorkonde uit 1202 waarin bisschop Guido van Praeneste oproept om de vrome devotie opnieuw leven in te blazen, waarna een zoektocht naar nieuwe relikven van beide heiligen begon.²⁴

3.2.3 De context met de verbrande botten

In de reeds hoger vermelde tekst uit 1388 staat ook aangegeven dat op paaszaterdag van dat jaar de lange houten kist met de lichamen van Harlindis en Relindis werd geopend. In dat relikeschrijn werden de beenderen van beide heiligen gevonden, liggend in de as van de heiligen. De aanwezigheid van verbrand materiaal is dus historisch geattesteerd.²⁵

Afb. 13: Merovingisch ivoren potje. © KIK-IRPA, Brussel, fotonummer X103007

Afb. 14: Een metalen pin die courant voorkomt in Merovingische contexten. © KIK-IRPA, Brussel, fotonummer X102950

De zak waarin het meeste verbrand materiaal bewaard is (afb. 11) bevat naast verbrande botten ook niet verbrande pruimpitten, geitenkeutels en een naaldkoker. Deze benen naaldkoker (afb. 12) met cirkelvormige versieringen is op basis van stilistische gegevens te dateren in de 7de-8ste eeuw. Dergelijke kokertjes waren een courant bezit voor Merovingische vrouwen uit de hogere kringen. Sommige verbrande botten, maar ook andere Merovingische objecten (afb. 13-14) werden gerecupereerd uit de andere containers. Afbeelding 15 geeft dateringsresultaten weer van de verbrande context.

De resultaten vormen een zeer coherente reeks die echter ouder uitvalt dan de datering die in de *vita* wordt vooropgesteld. De meest waarschijnlijke periode is tussen 600 en 700 AD, maar een iets grotere periode gaande van 550 tot 750 AD is niet onwaarschijnlijk. Zowel de dateringen op de botten als op de objecten bevestigen deze periode. De figuur laat ook zien dat niet alle gedateerde botten uit die context even oud zijn.

De dateringen van de niet verbrande geitenkeutels en een pruimpit vallen iets later, maar het verschil is met de radiokoolstofmethode niet exact te bepalen. Het is moeilijk te achterhalen of de resten een vrij korte tijd, bijvoorbeeld tien jaar, of een iets langere tijd, bijvoorbeeld een eeuw, in het puin van de brand zijn achtergebleven. Een korte tijd is het meest waarschijnlijk want onverbrand organisch materiaal vergaat snel. Hierbij moet opgemerkt worden dat de datering de ouderdom van de objecten geeft en niet de brand dateert.

Even werd er gedacht dat de brand iets te maken zou hebben met de aanvallen van de

Vikingen op Maastricht en hun dertien jaar durende strooptocht in het gebied van Maas en Rijn (circa 868 tot 881). De dateringen laten heel duidelijk zien dat de brand daar niets mee te maken heeft.

4. De opgravingen in de kerk van Aldeneik: een nieuw gegeven

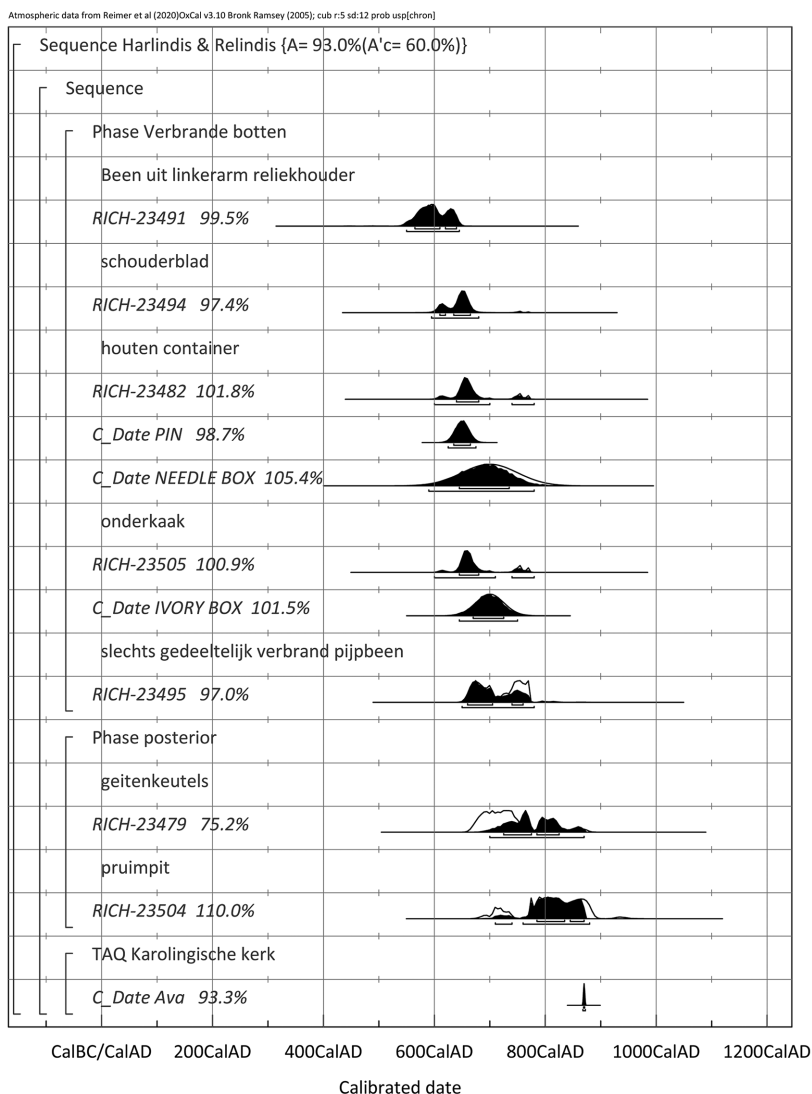
Aangezien de tekst van de *vita* een *translatio* (verplaatsing) vermeldt, is er altijd van uit gegaan dat de beenderen van de zusters van hun vroegste locatie, de Merovingische kerk naar de nieuwe stenen Karolingische kerk werden overgebracht. Hierdoor werd door onderzoekers gedacht dat de oude kerk op enige afstand van de nieuwe kerk stond. Recente opgravingen in 2008 in de Sint-Annakerk van Aldeneik stellen deze bewering in vraag.²⁶

De archeologische lagen onder de kerk van Aldeneik kunnen als uitermate sterk verstoord omschreven worden. De meeste skeletten in de ondergrond dateren uit de post-middeleeuwen. Opmerkelijk genoeg werd een graf gedateerd in de 7de eeuw op basis van de analyse van een houtskoolstaal van de bodemplaat van de kist. Of het echt om de bodem van een lijk-kist gaat is niet met zekerheid vast te stellen. Het hout is alleszins duidelijk verkoold door een brand en er is te veel materiaal aanwezig om de restant te kunnen zijn van een houtvuurtje.

Eén resultaat is natuurlijk niet veel, maar gezien de sterke omwoeling van de ondergrond mag het al verwonderlijk genoemd worden dat er iets is overgebleven wat duidt op een Merovingische context. Daarenboven zijn er aanwijzingen voor een brand die synchroon is aan de dateringsresultaten van het materiaal uit de reliekschat.

5. Naar een nieuwe interpretatie van een oud gegeven

De voorbije dertig jaar zijn al vele relieken in België aan een wetenschappelijk studie onderworpen. Relieken kunnen dankzij die uitgebreide studies onderverdeeld worden in vier categorieën.²⁷ Er zijn de skeletresten van de zogenoemde ‘historische heiligen’, heiligen waarvan het bestaan aangetoond wordt door andere documenten dan hun *vita*. De radiokoolstofdateringen van deze menselijke resten komen meestal vrij goed overeen met de historische datum. De Heilige Vincentius van Zennik (°607-615 – †ca. 677) is daar een voorbeeld van. Hij was beheerder van een Merovingisch domein en zijn radiokoolstofouderdom (hoogste waarschijnlijkheid 620-675 AD) komt overeen met de historische gegevens.²⁸ Daarnaast zijn er de resten van de – naar analogie met de Amerikaanse geschiedenis – zogenaamde ‘*founding fathers*’. Hiermee worden de resten bedoeld van mensen die ooit belangrijk zijn geweest voor het ontstaan van een lokale gemeenschap en die later gemythologiseerd zijn geworden. De *vitae* van de eerste groep heiligen vermeldt steevast de familiale banden met andere historische personen, zoals bij de Heilige Vincentius uit Zinnik, terwijl de *vitae* van de tweede groep meestal doorspekt zijn met mythische, haast

Afb. 15: Dateringsresultaten van enkele objecten uit de zak met verbrande botten aangevuld met dateringen uitgevoerd op chronologisch gerelateerd materiaal uit andere zakken. De eerste fase omvat de verbrande botten en de artefacten, de tweede fase de onverbrande geitenkeutels en pruimpitten en ten slotte de derde fase, de bouw van de Karolingische kerk door abdis Ava in 870. Deze kerk werd ingewijd door de Luikse bisschop Franco (855/6-901). Horizontaal de tijdsas, verticaal de waarschijnlijkheid. Stilistische dateringen werden omgezet naar een waarschijnlijkheidsverdeling.

sprookjesachtige verhalen. Zo kan bijvoorbeeld de waardin die het huis aanwijst waar de Heilige Dimpna woont haar arm niet meer laten zakken.²⁹ Botten uit beide groepen dateren vrijwel allemaal uit de Merovingische periode. Bij deze laatste groep kan er niet gesproken worden van een vervalsing. Steven Pinker, psycholoog aan de universiteit van Harvard, verwoordt het als volgt: “*De menselijke geest is zo afgesteld dat we levenssferen die ver van ons afstaan begrijpen met behulp van een mythologische denkwijze... Het toetsen van al je ideeën aan de rede en de werkelijkheid is een niet-natuurlijke vaardigheid, net als lezen, schrijven en rekenen, die je moet verwerven en bijhouden*”.³⁰ In het verleden werd geschiedenis dus meestal vanuit een mythologische invalshoek geschreven exact op de manier zoals ze in de *vitae* voorkomen. Als derde categorie zijn er de ‘politieke en economische’ relieken die gecreëerd werden om politiek of financieel gewin, zoals meer aanzien of inkomsten voor een abdij. Het verhaal en het ontstaan van de relieken van de H. Landericus (radiokoolstofouderdom hoogste waarschijnlijkheid 780-890 AD) uit Zinnik is daarbij een goed voorbeeld.³¹ Volgens de dateringen kan hij nooit de zoon van zijn vader, de Heilige Vincentius, zijn geweest. Daarenboven was hij zogezegd een bisschop, maar zijn naam komt op geen enkele bisschopslijst voor. Tenslotte zijn er de relieken die speciaal voor de reliekhandel werden gemaakt, zoals sommige van de relieken afkomstig uit de groep van de 11.000 maagden.³² Beide laatste categorieën kunnen vervalsingen genoemd worden.

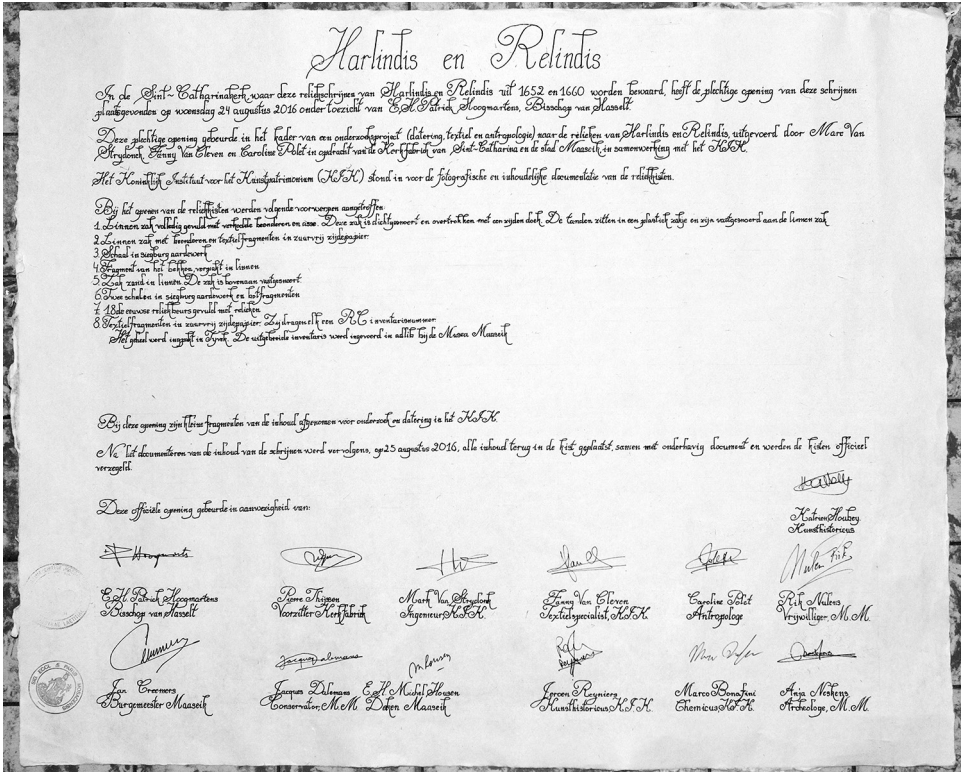
Qua inhoud en stijl zou de *vita* van Harlindis en Relindis gecatalogeerd kunnen worden bij de eerste categorie. Er wordt een beschrijving gegeven van familiale banden en de mythische, haast sprookjesachtige, verhaallijn die vrijwel steeds terug te vinden is bij de tweede categorie, is zo goed als volledig afwezig. Er zijn natuurlijk de obligate wonderen die het leven van alle heiligen kenmerken, maar die kunnen moeilijk als feeëriek omschreven worden. Er werd vooropgesteld dat Adalhardus de zoon is van Drogo van Champagne (670-708) en de kleinzoon van Pepijn II van Herstal (645-714).³³ Indien deze familiale banden kloppen dan behoort het verhaal van Relindis en Harlindis tot de eerste categorie van ‘historische heiligen’. Het bestaan van de abdij ‘Eycke’ is ook historisch geattesteerd. In een oorkonde van Otto I de Grote, opgesteld op 8 augustus 936, staat dat het klooster van Aldeneik nog steeds wordt bewoond door kloosterzusters.³⁴

Toch is het verre van zeker dat de relieken in de categorie van de ‘historische heiligen’ kunnen ondergebracht worden. Eerst en vooral, de hierboven aangehaalde familiale banden worden zeker niet door alle onderzoekers onderschreven. Voor velen blijft Adalhardus een historisch niet te plaatsen figuur.³⁵ Maar er is meer. Zelfs rekening houdend met een mondelinge overlevering van meer dan een eeuw lijkt het heel onwaarschijnlijk dat een sterk dramatische gebeurtenis zoals een uitslaande brand, die daarenboven de resten van de heiligen verkoold heeft, volledig zou vergeten zijn. Het feit dat daar niets over vermeld staat in de levensbeschrijving van Relindis en Harlindis bezwaart wel heel erg de historische oorsprong van de *vita*. Verder tonen de radiokoolstofdateringen aan dat hoger vermelde familiale banden niet in overeenstemming te brengen zijn met de dateringsre-

sultaten. Er bestaat bovendien een klein maar beduidend verschil in ouderdom tussen het jongste en het oudste gedateerde verbrand bot. Het gemiddelde verschil bedraagt ongeveer een eeuw.³⁶ Toch kan de context met de verbrande beenderen en de daarbij horende artefacten niet anders omschreven worden als authentiek. Het gegeven dat haast alle verbrande botten sterk gefragmenteerd zijn, de gevonden naaldhouder in het reliekschrijn slechts fragmentarisch aanwezig en gebroken is en er ook andere materialen aanwezig zijn, wijst niet enkel op de hoger beschreven calamiteit. Het geeft ook aan dat er op een onzorgvuldige en misschien zelfs een in der haast uitgevoerde recuperatie van het materiaal heeft plaatsgevonden. Dit alles lijkt erop te wijzen dat er op zoek is gegaan naar resten van de heiligen op een moment dat, gezien de aanwezigheid van de pruimpitten en geitenkeutels, de plaats verlaten was. Daarbij is alles verzameld wat er te vinden was. Dat verklaart ook de aanwezigheid van aarde en gruis (afb. 16). Het is dan ook meer dan waarschijnlijk dat toen de resten van meerdere personen verzameld zijn, zoals de overblijfselen van een familiegraf, een crypte met meerdere personen of iets dergelijks.³⁷ Wanneer dit gebeurd is en

Afb. 16: Zak met aardewerkfragmenten, menselijke schedelfragmenten, enkele dierenbotten en 'aarde'. © KIK-IRPA, Brussel, fotonummer X102949

Afb. 17: Vooralere de schrijven terug gesloten en verzegeld werden, werd een getuig-schrift van de opening in een van beiden gedeponereerd. Foto Mark Van Strydonck

welk gebouw of cultusplaats er voordien stond, blijft onduidelijk, maar uit de datering van de pruiimpit en de geitenkeutels blijkt dat de resten alleszins voor de bouw van de Karolin-gische kerk zijn opgegraven. Misschien wel naar aanleiding van de bouw van deze kerk?

Besluit

Het onderzoek toont aan dat naast een historische benadering van een heiligenleven en het bijhorende relikeschrijven, een archeologische benadering (studie van de materiële overblijfselen) absoluut noodzakelijk is. Het onderzoek van de materialen aanwezig in de schrijven is complementair aan het historisch onderzoek. Verder heeft deze studie aangetoond dat heel wat informatie kan bekomen worden uit materialen die op het eerste zicht niet relevant lijken (zoals aarde met geitenkeutels en pitten) en die, zoals blijkt uit andere casussen, bij restauratie al te gauw verwijderd worden.

Het materiaalonderzoek heeft de complexe inhoud en geschiedenis van deze schrijnen zondermeer aangetoond. Uit het onderzoek blijkt dat de verbrande context met de Merovingische artefacten het oudste en meest originele materiaal bevat, al de rest zijn latere toevoegingen. Deze originele context blijkt ouder te zijn dan wat op basis van de *vita* werd aangenomen. Toch is het mysterie niet volledig opgelost. De dateringen suggereren dat de verbrande botten niet allemaal even oud zijn. Gaat het hier dan om de resten van de twee heiligen of om een ruimere context? Het historisch kader waarbinnen de brand moet gesitueerd worden blijft eveneens een raadsel. Raadsels die misschien nooit zullen opgelost worden indien er geen nieuwe historische gegevens opduiken.

Vooraleer de schrijnen opnieuw gesloten en verzegeld werden, werd een getuigschrift in een van beide gedeponerd (afb. 17). De reden van de officiële opening is vermeld, evenals de namen van de aanwezigen en onderzoekers. Het is een bewijs van de opening dat bewaard wordt voor latere generaties.

- 1 www.kikirpa.be; VAN STRYDONCK Mark, *Gedateerde heiligen: 30 jaar ¹⁴C-onderzoek op relieken en aanverwante objecten, een overzicht*, in *Volkskunde. Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven*, jg. 122, nr. 2, 2021, p. 339-355.
- 2 Het team van wetenschappers bestond uit (in alfabetische volgorde): Marco Bonafini (KIK), Katrien Houbey (freelance kunsthistorica), Anja Neskens (Musea Maaseik), Rik Nulens (heemkundige Maaseik), Caroline Polet (KBIN), Jeroen Reyniers (KIK) Fanny Van Cleven (KIK) en Mark Van Strydonck (KIK). Hilde De Clercq (KIK) was eveneens de eerste dag van het onderzoek aanwezig.
- 3 VAN STRYDONCK Mark, BOUDIN Mathieu, HOUBEY Katrien, POLET Caroline, NESKENS Anja, VAN CLEVEN Fanny, *The Veneration of Harlindis and Relindis and the Enigmatic Content of their Relic Shrines. A Story about Ashes, Bones, Fabrics, Needles, Ivory and 'Unexpected' Substances*, in VAN STRYDONCK Mark, REYNIERS Jeroen, VAN CLEVEN Fanny (red.), *Relics @ the Lab, An Analytical Approach to the Study of Relics* (Interdisciplinary Studies in Ancient Culture and Religion, 20), Leuven, 2018, p. 267-316.
- 4 NESKENS Anja, *De Sint-Annakerk van Aldeneik. Historische overleveringen en archeologische feiten*, in *Publications de la Société Historique dans le Limbourg*, jg. 156, 2021, p. 10-35.
- 5 HENSCHENIUS Godefridus, *De sancti virginibus Herlinde et Reimula sev Renilde, abbatissis Masaci in Belgio*, in *Acta Sanctorum*, 3, Antwerpen, 1668, p. 385-392.
- 6 Dit hoofdstuk is een samenvattende tekst op basis van de beschrijving in: VAN STRYDONCK Mark, BOUDIN Mathieu, HOUBEY Katrien, POLET Caroline, NESKENS Anja, VAN CLEVEN Fanny, *The Veneration of Harlindis and Relindis and the Enigmatic Content of their Relic Shrines. A Story about Ashes, Bones, Fabrics, Needles, Ivory and 'Unexpected' Substances*, in VAN STRYDONCK Mark, REYNIERS Jeroen, VAN CLEVEN Fanny (red.), *Relics @ the Lab, An Analytical Approach to the Study of Relics* (Interdisciplinary Studies in Ancient Culture and Religion, 20), Leuven, 2018, p. 268-270.
- 7 DIERKENS Alain, *L'Abbaye d'Aldeneik pendant le Haut Moyen Age*, onuitg. thesis, Université libre de Bruxelles, 1974-1975, p. 128-129.
- 8 JANSSEN Roger, *Het Benedictijnse kloosterleven van Harlindis en Relindis* (Harlindis en Relindis, mijn leven til ik naar U omhoog, 5), Maaseik, 2022, p. 16-19.
- 9 Zie: balat.kikirpa.be, objectnummer 66769 en 65837 (geraadpleegd op 08 april 2023).
- 10 Enkele objecten uit de inhoud van het schrijn werden overgebracht naar het textielatelier van het KIK voor onderzoek. Het KIK was niet betrokken bij het herverpakken van de relieken nadien.
- 11 Een hele inventaris van de inhoud is opgenomen in: VAN STRYDONCK Mark, BOUDIN Mathieu, HOUBEY Katrien, POLET Caroline, NESKENS Anja, VAN CLEVEN Fanny, *The Veneration of Harlindis and Relindis and the Enigmatic Content of their Relic Shrines. A Story about Ashes, Bones, Fabrics, Needles, Ivory and 'Unexpected*

- ted'Substances*, in VAN STRYDONCK Mark, REYNIERS Jeroen, VAN CLEVEN Fanny (red.), *Relics @ the Lab, An Analytical Approach to the Study of Relics* (Interdisciplinary Studies in Ancient Culture and Religion, 20), Leuven, 2018, p. 274-302.
- 12 Een rituele incineratie wordt een crematie genoemd.
 - 13 Tyvek® van de firma DuPont™.
 - 14 Zulke praktijken werden nog waargenomen door Jeroen Reyniers tijdens verschillende plaatsbezoeken, onder meer in Mechelen.
 - 15 Alle fysisch-antropologische resultaten over de reliekschat van Harlindis en Relindis zijn beschreven in: VAN STRYDONCK Mark, BOUDIN Mathieu, HOUBEY Katrien, POLET Caroline, NESKENS Anja, VAN CLEVEN Fanny, *The Veneration of Harlindis and Relindis and the Enigmatic Content of their Relic Shrines. A Story about Ashes, Bones, Fabrics, Needles, Ivory and 'Unexpected' Substances*, in VAN STRYDONCK Mark, REYNIERS Jeroen, VAN CLEVEN Fanny (red.), *Relics @ the Lab, An Analytical Approach to the Study of Relics* (Interdisciplinary Studies in Ancient Culture and Religion, 20), Leuven, 2018, p. 282-295.
 - 16 Wie meer wil weten over de radiokoolstof dateringsmethode: HANECA Kristof, ERVYCNK Anton, VAN STRYDONCK Mark, ¹⁴C: *dateren met radiokoolstof* (Handleidingen agentschap Onroerend Erfgoed, 21), Brussel, 2019. Dit werk is eveneens online raadpleegbaar: <https://oar.onroerenderfgoed.be/publicaties/HAOE/21/HAOE021-001.pdf> (geraadpleegd op 8 april 2023). Over de toegepaste werkmethode, zie: BOUDIN Mathieu, VAN STRYDONCK Mark, VAN DEN BRANDE Tess, SYNAL Hans-Arno, WACKER Lukas, *RICH – A new AMS facility at the Royal Institute for Cultural Heritage, Brussels, Belgium*, in *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B*, 361, 2015, p. 120-123; BOUDIN Mathieu, BONAFINI Marco, VAN DEN BRANDE Tess, VAN STRYDONCK Mark, *AGE: a new graphitisation apparatus for the ¹⁴C-dating laboratory*, in *Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium*, jg. 35, 2016-2018 (2019), p. 197-202.
 - 17 VAN STRYDONCK Mark, ERVYCNK Anton, VANDENBRUAENE Marit, BOUDIN Mathieu, *Relieken: Echt of vals?*, Leuven, 2006, p. 121-128.
 - 18 Ursula werd rond het jaar 430 geboren als dochter van de Britse vorst Diometus. Voor haar huwelijk trok ze op pelgrimstocht naar Rome, samen met tien voornamen gezelschapsdames. Elk van hen werd vergezeld van nog eens duizend maagden. Bij hun terugkeer naar Keulen bleek de stad door de Hunnen bezet te zijn. Ursula weigerde de toenadering van de barbaarse vorst, wat haar terdoodveroordeling betekende. Ze stierf onder een regen van pijlen en samen met haar werden ook bijna alle gezelschapsdames en de 11.000 maagden vermoord. VAN STRYDONCK Mark, ERVYCNK Anton, VANDENBRUAENE Marit, BOUDIN Mathieu, *Relieken: Echt of vals?*, Leuven, 2006, p. 69-79.
 - 19 De inventaris is beschreven in: SCHOOLMEESTERS Emile, *Les origines de la ville de Maeseck (Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique, Deuxième série, 16)*, Luik, 1890, p. 380-384 en OLAERTS P., *Documentatiemap: Maaseik, relieken en kerkschatten, uit Archief Kerkfabriek van Sint-Catharina nr. 154*, Maaseik, 1987-1992, p. 15-18.
 - 20 balat.kikirpa.be, objectnummers 62284 (geraadpleegd op 8 april 2023). De gehele reliekschat van Herkenrode is online ontsloten met foto's en onderzoeksresultaten, zie: <http://balat.kikirpa.be/herkenrode/index.html> (geraadpleegd op 8 april 2023)
 - 21 De diaspora van de beenderen toegeschreven aan de 11.000 maagden ving aan in de 12de eeuw en was over de hele Lage Landen populair. Voornamelijk in de regio rond Keulen zoals het bisdom Luik kende dit verhaal vooral in de 13de eeuw een hoge vlucht. GEORGE Philippe, *À Saint-Trond un import-export de reliques des onze mille vierges au XIIIe siècle*, in *Bulletin de la Société Royale Le Vieux-Liège*, jg. 12, nr. 253, 1991, p. 209-228; REYNIERS Jeroen, *Relieken en reliekschatten van Sint-Ursula en de elfduizend maagden in Belgisch Limburg*, in *Völkskunde. Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven*, jg. 122, nr. 2, 2021, p. 207-239.
 - 22 VAN GORP P. J. M., *Friese mantels: een wol nijverheid van voor Christus tot in de 11de eeuw* (Textielhistorie, 6), Tilburg, 1986.
 - 23 Archiefstuk opgenomen in: Onbekende auteur, *Historie van het Leuen der heyliger maechden Harlindis ende Relindis, vvt de legende int cortste ende ghetrouwvelijckste ouergestelt*, Luik, 1596, zonder pagina's.
 - 24 Zie: HENSCHENIUS Godefridus, *De sancti virginibus Herlinde et Reinula sev Renilde, abbatissis Masaci in Belgio*, in *Acta Sanctorum*, 3, Antwerpen, 1668, p. 391 en SCHOOLMEESTERS Emile, *Levenschets der H. H. Maagden en Abdissen: Harlindis en Renildis*, Luik, 1871, p. 67-69.

- 25 Archiefstuk opgenomen in: Onbekende auteur, *Historie van het Leuen der heyliger maechden Harlindis ende Relindis, vvt de legende int corstste ende ghetrouwelijckste ouergestelt*, Luik, 1596, zonder pagina's.
- 26 NESKENS Anja, *De Sint-Annakerk van Aldeneik. Historische overleveringen en archeologische feiten*, in *Publications de la Société Historique dans le Limbourg*, jg. 156, 2021, p. 10-35.
- 27 VAN STRYDONCK Mark, *Allemaal botjes. Over valse en echte relieken*, in *Madoc. Tijdschrift over de Middelen-eeuwen*, jg. 28, nr. 4, 2014, p. 212-221; VAN STRYDONCK Mark, *Gedateerde heiligen: 30 jaar ¹⁴C-onderzoek op relieken en aanverwante objecten, een overzicht*, in *Volkskunde. Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven*, jg. 122, nr. 2, 2021, p. 339-355; VAN STRYDONCK Mark, ERVYNCK Anton, VANDENBRUAENE Marit, BOUDIN Mathieu, *Anthropology and ¹⁴C Analysis of Skeletal Remains from Relic Shrines: An Unexpected Source of Information for Medieval Archaeology*, in *Radiocarbon*, jg. 51, nr. 2, 2009, p. 569-577.
- 28 VAN STRYDONCK Mark, ERVYNCK Anton, VANDENBRUAENE Marit, BOUDIN Mathieu, *Relieken: Echt of vals?*, Leuven, 2006, p. 135-147.
- 29 Over de Heilige Dymrna en haar bijkomend wetenschappelijk onderzoek: VAN STRYDONCK Mark, ERVYNCK Anton, VANDENBRUAENE Marit, BOUDIN Mathieu, *Relieken: Echt of vals?*, Leuven, 2006, p. 101-110.
- 30 Citaat uit: PINKER Steven, *Rationaliteit. Wat rationeel denken is en waarom we het meer dan ooit nodig hebben*, Nederlandse vertaling van het Engelse origineel, Amsterdam/Antwerpen, 2020, p. 310.
- 31 VAN STRYDONCK Mark, ERVYNCK Anton, VANDENBRUAENE Marit, BOUDIN Mathieu, *Relieken: Echt of vals?*, Leuven, 2006, p. 135-147.
- 32 De voorbije jaren zijn talrijke relieken van de groep van Sint-Ursula en de 11.000 maagden in het radiokoolstofdateringslabo onderzocht. Daaruit bleek dat er ook 13de-eeuwse relieken werden toegeschreven aan deze groep maagden. Zie: VANDENBRUAENE Marit, VAN STRYDONCK Mark, BOUDIN Mathieu, ERVYNCK Anton, *De menselijke resten en hun datering*, in VAN CLEVEN Fanny, REYNIERS Jeroen, ERVYNCK Anton (red.), *Met maagdelijke blik. De reliekschat van Herkenrode doorgelicht* (Scientia Artis, 17), Brussel, 2019, p. 84.
- 33 JANSSEN Roger, *Was Adelhard een verwant van Pepijn II van Herstal?* (Harlindis en Relindis, mijn leven til ik naar U omhoog, 5), Maaseik, 2022, p. 2-4.
- 34 SCHOOLMEESTERS Emile, *Quelques notes et documents concernant le monastère d'Aldeneick*, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 19, 1883, p. 164-176.
- 35 Een overzicht over de verschillende theorieën rond de individu van Adalhardus, zie: DIERKENS Alain, *L'Abbaye d'Aldeneik pendant le Haut Moyen Age*, onuitg. thesis, Université libre de Bruxelles, 1974-1975, p. 120-125.
- 36 Foutieve dateringen komen regelmatig voor in de *vitae* van deze categorie. De H. Dimpna bijvoorbeeld zou door haar vader vermoord zijn in het jaar 600 maar de dateringen plaatsen de skeletresten minstens een eeuw later, wat beter overeenkomt met de stilistische datering van de stenen sarcofagen die met de skeletresten geassocieerd worden. VAN STRYDONCK Mark, ERVYNCK Anton, VANDENBRUAENE Marit, BOUDIN Mathieu, *Relieken: Echt of vals?*, Leuven, 2006, p. 101-110.
- 37 Er zijn trouwens resten van meerdere sarcofagen gevonden in Aldeneik, zie: NESKENS Anja, *De Sint-Annakerk van Aldeneik. Historische overleveringen en archeologische feiten*, in *Publications de la Société Historique dans le Limbourg*, jg. 156, 2021, p. 10-35.

Adressen van de auteurs:

Mark Van Strydonck
Jozef Verbovenlei 41
2100 Deurne
marbolleke@telenet.be

Jeroen Reyniers
Jubelpark 1
1000 Brussel
jeroen.reyniers@kikirpa.be